

VIRTUS

26 | 2019

Willem Frijhoff

Was de echte oude elite in de Gouden Eeuw katholiek?

204

Jaap Geraerts, *Patrons of the Old Faith. The Catholic nobility in Utrecht and Guelders, c. 1580-1702*, Catholic Christendom 1300-1700, X (Leiden & Boston: Brill, 2019, xiv + 325 p., ill., index)

Het is bekend dat de katholiek gebleven edelen een belangrijke rol hebben gespeeld bij het behoud van de katholieke godsdienst in de Republiek, met name op het platteland, als heer van heerlijkheden en andere jurisdicties waar zij feitelijk de scepter zwaaiden, en in publieke ambten die zij soms erfelijk konden blijven bezetten. Ze stelden de huiskapel in hun kasteel, havezate of stadshuis open voor vormen van katholieke eredienst, beschermden de priesters die de katholieke staties bedienden en niet zelden op het kasteel zelf onderdak kregen, en stichtten en beheerden studiebeurzen en fundaties. Ingevolge oude tradities gingen jongere zonen en dochters uit een adellijk gezin nogal eens de geestelijke stand of het klooster in, in dat laatste geval uiteraard in het buitenland, maar als priester soms met het expliciete doel terug te keren en zich ter beschikking te stellen voor de katholieke zending of de herkatholisering van het vaderland – zoals de adellijke apostolisch vicaris Jacques de La Torre van Valckenisse. Met name de jezuïeten hebben hiervan geprofiteerd, dankzij hun internationale oriëntatie, die door nogal wat adelsgeslachten werd gedeeld. Tegenover de burgerlijke regentenfamilies en de tot de gereformeerde kerk overgegangene edelen, die er relatief snel in slaagden de ridderschappen en de bestuursfuncties te monopoliseren (katholiken werden vanaf circa 1620 uit de ridderschappen geweerd of niet meer voor de vergaderingen opgeroepen), is de katholiek gebleven adel zich mentaal nog heel lang de ‘echte oude elite’ van de Republiek blijven voelen, en zich sociaal ook zo blijven gedragen. Ze werden in die houding mede gesteund door de ambities en pretenties van maatschappelijk ge-

slaagde katholieke burgerfamilies die in de zeventiende en achttiende eeuw door buitenlandse vorsten in de adelstand werden verheven, al werden die verheffingen in de Republiek formeel niet erkend.

Door de nu gemeengoed geworden visie op de bloei van een als protestants beschouwde Gouden Eeuw is het voor ons moeilijk meer voor te stellen dat nog een eeuw na de Opstand veel katholieken het protestantse karakter van de Republiek als een oppervlakkig en per definitie voorbijgaand vernis beschouwden, zichzelf nog steeds als de enige rechtmatige eigenaren van het land zagen en koning Lodewijk XIV zelfs binnenhaalden als de lang verwachte held die hen in hun rechten zou herstellen, temeer daar de Franse standensamenleving beter aan hun traditionele wereldbeeld beantwoordde dan de burgerlijke Republiek. Evenzo namen zonen van katholieke edelen graag dienst in de legers van katholieke vorsten, vooral in het Duitse Rijk. Objectief gezien was er voor die gang naar het buitenland overigens geen reden; ook in de Republiek konden katholieken gewoon kaderfuncties in het leger vervullen – doch het was een aloude habitus, waarvan ook dit boek de sporen toont maar die nog niet voldoende in kaart is gebracht. Wie echter iets van de dynamiek van de Gouden Eeuw wil begrijpen moet ook dat emotionele aspect voor ogen houden.

205

In zijn in Engeland voorbereide en onder de goed gekozen titel 'Beschermers van het oude geloof' verdedigde dissertatie heeft Jaap Geraerts de ontwikkeling van de katholieke adel en zijn rol bij een aantal sociale en culturele ontwikkelingen in de Republiek systematisch in kaart gebracht. De inleiding situeert de problematiek in de zojuist genoemde zin, met nadruk op het proces van confessionalisering dat de Republiek doormaakte en dat tot een nadrukkelijke confessionele identiteit van veel katholieke edelen leidde. Geraerts wijst er terecht op dat edelen niet zomaar edelen waren maar reeds in een fundamenteel traktaat over de samenleving van apostolisch vicaris Philippus Rovenius een superieure stand met eigen waarden en plichten werden genoemd. Daarnaast verduidelijkt hij voor de buitenlandse lezer het onderscheid tussen adel (de jonkers) en ridderschap (in toenemende mate als baron getiteld), en tussen de oude en de nieuwe adel. De auteur focust zijn betoog vervolgens op vier subthema's waarin de confessionele identiteit van de katholieke adel zich heeft gemanifesteerd: huwelijksstrategie, interactie met de gereformeerden, godsdienstig leven en bijdrage aan de vormgeving van de Hollandse Zending. De huwelijksstrategieën, vooral geanalyseerd bij een aantal Utrechtse adelsfamilies, laten een duidelijk endogaam patroon zien: edellieden huwden bij voorkeur vrouwen van gelijke status en dezelfde religie, ook al waren in hun familie beide religies vertegenwoordigd. Rijkdom en welstand speelde daarbij geen doorslaggevende rol. De sociale interactie toont een gevarieerder patroon. Hoewel katholieke families erop bedacht waren het gezinsleven, de overgangsrituelen en de familiebetrekkingen in zo nauw mogelijke aansluiting bij het confessionele paradigma van de Hollandse Zending vorm te geven, was er in de sfeer van externe relaties, broederschappen, armenzorg (vanouds een plicht van de machtigen) en de vervulling van publieke ambten meer ruimte voor normaal interconfessioneel contact. Opmerkelijk blijft dat katholieke edelen niet zelden benoemingsrechten in de protestantse sfeer (predikanten, schoolmeesters) bleven uitoefenen. Katholieke edelen toonden op dat gebied ook beduidend minder angst dan katholieke geestelijken, al zochten ze soms naar vormen van compensatie of balanceerden ze behendig tussen de verplichtingen en gevaren door. Desondanks werden ze door regelgeving

of coöptatie toch gaandeweg uitgesloten uit de publieke ambten, verloren nogal wat van de macht en het inkomen die deze meebrachten, en werden ze ‘kale jonkers’.

Het derde hoofdstuk is wellicht het meest nieuwe van dit boek: het analyseert de parameters, de vormen en de kleur van het religieuze leven van de katholieke adel. Dat kreeg vorm door de internationale contacten die veel adelsfamilies koesterden, door studie, reizen en functies in het buitenland, en werd nog eens extra gekleurd door de inrichting van hun huiskapellen en de min of meer gedwongen aanwezigheid van priesters in hun woningen, door wie de edelen zich overigens allerm minst lieten ringeloren. In overeenstemming met hun maatschappelijke wereldbeeld bleven zij uiteindelijk de baas en vochten zo nodig de kerkelijke leiding aan. Wellicht meer dan onder de burgerij kon de adel zo worden gevoed door de spiritualiteit en de rituelen en devoties van de katholieke Reformatie – vroeger gewoonlijk de Contrareformatie genoemd, maar veeleer een eigenstandige beweging van hernieuwde spiritualiteit die hier met name vanuit de Zuidelijke Nederlanden vorm kreeg. Geraerts benadrukt echter ook, en wel terecht, dat de katholieke adel bleef delen in een bredere adelscultuur met religieuze kenmerken die haar confessionele, Noord-Nederlandse identiteit oversteeg. Het vierde hoofdstuk benadert de edelen als de ‘patrons of the old faith’ uit de titel van het boek: ze ondersteunden niet alleen de Hollandse Zending maar gaven er in zekere zin ook vorm aan, door hun bezittingen en heerlijkheden als katholieke territoria te conserveren, er specifieke devoties te bevorderen, er priesters te laten werken en er geestelijken van nieuwe orden toe te laten die de religieuze kleur van het Noord-Nederlandse katholicisme uiteindelijk ingrijpend hebben beïnvloed. Geraerts’ studie eindigt wanneer het jansenisme langzaam een scheiding der geesten in de Hollandse Zending bewerkt, maar het is duidelijk dat de meeste edelen niet veel op hadden met de pretenties van die strenge moralisten (vooral seculiere priesters), en het veeleer bij de wat lossere opvattingen van de religieuze orden hielden, die ook opener stonden voor het buitenland, inclusief Rome.

Een slotbeschouwing over ‘confessional nobilities’ in het Europa van na de Reformatie vat de ontwikkelingen samen en plaatst ze in Europees verband, met nadruk op Engeland en het Duitse Rijk. Naast een paar tabellen in de tekst en twee kaarten met kastelen in de handen van katholieke families in Utrecht en Gelderland (niet uitputtend) bevat dit boek bijlagen over giften aan de armen door enkele katholieke adelsfamilies, hoofdzakelijk in Utrecht; kastelen, havezaten en stadshuizen van de adel waarin katholieke priesters onderdak vonden (een rijke opsomming maar nog geen uitputtende lijst); en de religie van doopgetuigen in de familie De Wael van Vronestein, met een geneagram. De zeer uitvoerige literatuuropgave met aandacht voor zowel algemene werken als lokale familiehistorische bijdragen (p. 276-312) zal ook toekomstige onderzoekers van adel en religie van dienst zijn.

Geraerts heeft zich welbewust beperkt tot de adel in de gewesten Utrecht en Gelre. Dat mag op zichzelf een gelukkige keus heten. Behalve veel ronkende lof, genealogische overzichten en tal van kleinere bijdragen in lokale, gewestelijke en genealogische publicaties is er weinig systematisch over de rol en de ontwikkeling van de adel in die gewesten geschreven. De recente publicaties van Conrad Gietman over adelscultuur in Oost-Nederland vormen daarop een grensverleggende uitzondering; die worden hier dan ook veelvuldig geciteerd. Maar vooral mogen we stellen dat de adel in de landgewesten verhoudingsgewijs veel belangrijker is geweest dan in het dominante Holland, waar hij indertijd door Henk van

Hoofdaltaar in de kerk van het minderbroederklooster Sint Antonius van Padua te Megen. Het altaar uit 1680 is rijk gedecoreerd met houtsnijwerk en voorzien van het alliantiewapen van Pieter Reinier van Stepraedt (1660-1720) en zijn gemalin Maria Johanna van Amstel van Mijnden (overleden 1684), schenkers van het altaar (*Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*, nr. 15754, foto L.M. Tangel, 1982)

207

Nierop is bestudeerd, ook een duidelijke referentie in dit werk. Hij was er veel talrijker, en, al waren de edelen daar gewoonlijk niet vreselijk rijk, ze bleven er een cruciale rol spelen in het bestuur van het gewest, de kwartieren, en de steden en dorpen. Een fors aantal adelsge-slachten (of takken daarvan) bleef er belijdend katholiek en voelde zich verantwoordelijk voor het voortbestaan van georganiseerde vormen van katholiek leven in hun rechts- en leef-gebied, liefst zoveel mogelijk in continuïteit met de prereformatorische situatie. Zoals bekend heeft dat geleid tot een veelheid aan katholieke enclaves op het platteland en bleef onder die plattelandsbevolking nog heel lang een duurzame cultuur van morele en spirituele afhankelijkheid van de ‘heren’ leven.

Het is wel de vraag of de combinatie van Utrecht en Gelderland werkelijk zinvol is. Van-uit Holland gezien mogen de gewesten op elkaar lijken, in werkelijkheid waren ze, inclusief de positie van de adel, nogal verschillend, mede vanwege de overheersende rol die de stad Utrecht ook voor de adel in dat gewest speelde. De verschillen sneeuwen hier wat onder, ook

al omdat het hoofdaccent van dit boek heel duidelijk op de provincie Utrecht valt en de Gelderse geslachten daar nogal eens aan lijken toegevoegd. De families die het meest voorkomen zijn de hoogadellijke graven Van den Bergh (in Gelre), verder oudere of nieuwere adel als Van der Burch, Van Gent, Van Hardenbroek, Van Isendoorn à Blois, Van Amstel van Mijnden, De Wael (van Moersbergen, van Vronestein), Van Zuylen van Nyevelt, Van Reede, Van Renesse (van Baer, van Elderen), Van Stepraedt, Van Voorst, en Van Winssen, voor het merendeel in het Utrechtse. Actief katholieke families in het oosten van Gelre, zoals Van Boecop, Van Bourlo of Van Westerholt, waarvoor ook inhoudelijke bronnen bestaan, worden niet of maar sporadisch genoemd. Er blijft dus nog ruimte voor een systematischer vergelijking van de ontwikkelingen tussen die twee gewesten, net als tussen de kwartieren van Gelre, evenmin onderling inwisselbaar. Dit nog afgezien van verschillen binnen de kwartieren zelf, zoals het opmerkelijke onderscheid tussen de oostelijke Veluwezoom met zijn vele katholieke adelsgeslachten en de sterk gereformeerde rest van het Arnhemse kwartier.

208

Het is in het beperkte verband van een dissertatie uiteraard niet mogelijk om uitputtend te zijn, maar de auteur toont een duidelijke voorkeur voor de Utrechtse adel, waaraan de meest gedetailleerde voorbeelden zijn ontleend. Misschien waren de Utrechtse bronnen voor dit doel genereuzer? Binnen Gelre domineert het kwartier van Nijmegen (de Betuwe) en hangt het Zutphense kwartier er een beetje bij, met uitzondering van het kleine graafschap Bergh aan de zuidgrens. Dat maakt dit boek meer tot een getuigenis over Midden- dan over Oost-Nederland, en roept tegelijk de vraag op naar een vergelijking met het naburige Overijssel, waar de katholieke adel ook talrijk was. Nu wordt nog niet goed duidelijk of de katholieke zaak in Utrecht anders lag dan in Oost-Nederland, verder weg (ook mentaal) van de Hollandse invloed, maar dichterbij de bijna integraal katholieke Duitse grensstreken met hun actieve steun uit plaatsen als Emmerik, Bocholt, Coesfeld, Vreden en Zwillbrock (waar de franciscanen vanuit een bijna op de grens gelegen kapel actief in het kwartier tussenbeide kwamen), en, breder, Kleef en Westfalen, waar veel Oost-Nederlandse adelsgeslachten vanouds familiebanden mee onderhielden en bezittingen hadden liggen. De kinderen van Borchard van Westerholt, de katholieke gebleven erfscout van Zutphen die vanaf 1620 uit de ridderschap werd geweerd, studeerden bijvoorbeeld in Bourges (Frankrijk), Münster en Hildesheim; ze werden domproost van Paderborn, en domdeken en kanunnik van Hildesheim; een van hen stierf vroom als priesterstudent aan het Collegium Germanicum te Rome. Christoph Bernard van Galen kennen wij eigenlijk alleen als de oorlogszuchtige bisschop van Münster uit 1665 en 1672, 'Bommen Berend', maar hij was ook een voorvechter van de katholieke Reformatie, die hij aan de oostgrens van Gelre actief en met succes bevorderde. Adelscultuur stijgt boven de grenzen uit. Er is dus nog ruimte voor een vervolg op deze fraaie studie.

Houses divided? Noble familial and class connections during the Age of Revolution and Napoleon

9

Mary K. Robinson

'Le mariage m'a toujours fait peur.' Ongehuwde adellijke vrouwen in de zeventiende en achttiende eeuw

27

Evelyn Ligtenberg

Steekpenning of welkomstgeschenk? De strijd voor eerherstel van Gerrit Burchard en Adolf Hendrik van Rechteren

55

Michel Hoenderboom

The politics of presence. Place making among the Swedish iron producers in the county of Västmanland ca. 1750-1850

75

Marie Steinrud

De Belgische orangistische adel, deel II. De rol van de adel in het Belgisch orangisme (1830-1850)

93

Els Witte

26 | 2019

9 789087 048495